

Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник

МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ 2015

Збірник
наукових праць

Засновано у 1998 р.
Щорічник

*До 90-річчя
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

Київ
2016

ББК 86.372я43+63.3(4УКР)я43
УДК 94(477)+2-9[082]
М74

Могилянські читання
Збірник наукових праць

Засновник та видавець Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник

Зареєстровано у Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 5160 від 28.05.2001 р.

Редакційна колегія:

- Л. П. Михайлина*, доктор історичних наук – *головний редактор*
С. В. Пивоваров, доктор історичних наук, професор – *відповідальний редактор*
К. К. Крайній, кандидат історичних наук – *відповідальний секретар*
В. І. Ульяновський, доктор історичних наук, професор
І. В. Жиленко, кандидат богослов'я
В. Г. Івакін, кандидат історичних наук
А. Ю. Кондратюк, кандидат мистецтвознавства
О. О. Крайня, кандидат історичних наук
О. Б. Прокон'юк, кандидат історичних наук
О. Д. Романченко
І. А. Черевко, кандидат геологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
Протокол № 3 від 01.04.2016 р.

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори

ISBN 978-966-373-809-3

© Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник, 2016
© Видавець Олег Філюк, 2016

**МОГИЛЯНСЬКІ
ЧИТАННЯ
2015**

*Новітні дослідження
культурної спадщини
України*

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

<i>Бабич О. І.</i>	Життя Феодосія Печерського як джерело з історії первинної організації виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі	5
<i>Бартош А. Є.</i>	Маловідомі сторінки з історії Києво-Печерської лаври. Перша світова війна, рік 1915 (за матеріалами ЦДІАК України)	9
<i>Гуменюк С. М.</i>	Острозькі стародруки як духовна платформа українського культурного світу	15
<i>Дедов В. М.</i>	До питання про роль Потьомкіних у відродженні Святогірської пустині в ХІХ ст. Історіографічний аспект	22
<i>Dr. Rafał Dymczyk</i>	Miejsce monasteru Chilandar na Świętej Górze Athos oraz w kulturze słowian południowych	27
<i>Днепровський Н. В.</i>	“Святые Христовы” или “Святые свидетели Христовы”? К вопросу о прочтении одной аббревиатуры из надписи в крымском эски-керменском храме “Трёх всадников”	38
<i>Жиленко І. В.</i>	До питання про ідентифікацію згаданого в Патерику “лютого звіра”	44
<i>Кабанець Є. П.</i>	Візит рейхсляйтера Альфреда Розенберга до Печерської лаври влітку 1942 р.	51
<i>Кузьмук О. С.</i>	Джерела до історії Новопечерського Зміївського монастиря	56
<i>Кучерук О. С.</i>	До питання поховання В. Кочубея та І. Іскри у Києво-Печерській лаврі	59
<i>Ластовський В. В.</i>	Українська історіографія історії православної церкви у міжнауковому просторі України – Польщі – Росії: минуле та перспективи	64
<i>Литвин Н. М.</i>	Хресна хода в день пам'яті св. князя Володимира в духовно-релігійному житті Києва другої половини ХІХ ст.	68
<i>Нетудихаткін І. А.</i>	Карети київських митрополитів на подвір'ї Софійського монастиря (1633–1786)	73
<i>Олійник О. Г.</i>	Дослідження творчості Августи Кохановської (1868–1927), першої жінки-художниці Буковини, за документами ЦДАМЛМ України	79
<i>Омельчук В. В.</i>	Адміністративно-судові органи Гетьманату за правління Кирила Розумовського у врегулюванні взаємин Києво-Печерської лаври та козацької старшини	84

<i>Свешнікова Н. Т.</i>	З історії проведення відновлювальних робіт та реставрації Головної лаврської дзвіниці Києво-Печерського заповідника у 1950-х рр.	89
<i>Степко В. В.</i>	Рідкісні видання з фонду наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв	94
<i>Тимченко Т. Р.</i>	До 130-річчя з дня народження М. І. Касперовича. Нові знахідки	97
<i>Філіпова Г. В.</i>	Забудова монастирського містечка на Печерську за даними переписів 1715–1720 рр., проведених у зв'язку з реєстрацією старообрядців	101
<i>Хроненко І. В.</i>	Пілігримізація на Афон в духовно-літературній спадщині українського народу до ХVІІІ ст.	105
<i>Чередниченко А. М.</i>	Історичний аналіз соціальної реальності: наукова та музейна робота П. М. Попова (1920-ті – 1930-й рр.)	110

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Балакін С. А.</i>	Археологічні дослідження 2015 р. на території Києво-Печерської лаври	115
<i>Брель О. В.</i>	Археологічна колекція козацької зброї і спорядження музею Б. Хмельницького в Чигирині	121
<i>Воронцова О. А.</i>	Історія вивчення печер Києво-Печерської лаври (археологічні дослідження)	127
<i>Зажигалов О. В.</i>	Комплекс скляних виробів ХVІІ–ХVІІІ ст. з розкопу у корпусі № 6 НКПІКЗ	132
<i>Івакін В. Г., Бібіков Д. В.</i>	Нові знахідки натільних хрестиків з території Вишгородського посаду	137
<i>Ільків М. В., Пивоваров С. В.</i>	Гральні астрагали і кості із середньовічних і ранньомодерних пам'яток Хотинщини	142
<i>Абашина Н. С., Рейда Р. М.</i>	Початок дослідження черняхівської культури на Полтавщині	149
<i>Мезенцева І. В.</i>	Рибальство античних міст Північного Причорномор'я (за матеріалами експозиції НМІУ)	154
<i>Мисько Ю. В.</i>	Давньоруські археологічні матеріали з фондової збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (загальний огляд)	160
<i>Пивоваров С. В.</i>	Монетна тезаврація 1902 р. з території лаврського Больницького монастиря	166

<i>Руденко В. Я., Новик Т. Г., Солобай П. В.</i>	
Нововідкрита пізньосередньовічна підземна споруда на території колишнього чернігівського Іллінського монастиря (попереднє повідомлення)	171
<i>Тараненко С. П., Кадун А. В.</i>	
Попередні дані георадарної розвідки 2015 р. на території Митрополичого саду НКПІКЗ	176
<i>Тараненко С. П., Оленич А. М.</i>	
Підготовка до експонування будівельного матеріалу середньовіччя та нового часу з колекції НКПІКЗ	181
<i>Фінадоріна Д. В.</i>	
Нова колекція кахель з території Верхньої лаври	187
<i>Черненко О. Є., Новик Т. Г., Міхеєнко К. М.</i>	
Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р.	193
<i>Чечуліна І. О.</i>	
Основні типи штампованого орнаменту аттичного чорнолакового посуду	197

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ТА РЕСТАВРАЦІЯ

<i>Болгарова М. Ю., Шелапов С. М.</i>	
Церковне начиння виробництва фірми "Fabryka Wolska" у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	201
<i>Ванжула О. М.</i>	
Сповідні розписи першої половини XVIII ст. як джерело інформації з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору	207
<i>Головатенко Ю. Г., Черевко І. А.</i>	
Формування комплексів підземних споруд у контексті історичного розвитку архітектурно-планувальної структури Києво-Печерського монастиря	212
<i>Дмитренко О. П.</i>	
Реставрація пам'ятки національного значення "Південна башта" Києво-Печерської лаври з відтворенням двоярусної дерев'яної бані	217
<i>Доріченко В. О.</i>	
До питання про об'ємно-просторову еволюцію храму Зачаття св. Анни Києво-Печерської лаври	223
<i>Жам О. М., Шкіра Л. М.</i>	
Ободопарня в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: проблеми зберігання та експонування	228
<i>Зайцева В. О.</i>	
Монументальний живопис екстер'єру Троїцької надбрамної церкви і монастирських мурів. Історія реставрації та сучасний моніторинг пам'ятки	232
<i>Кадомська М. А.</i>	
Фрагмент "Вулиці музеїв" у Києві. Миська садиба по вул. Терещенківській, 17	238

<i>Літвінчук Д. В., Черевко І. А., Головатенко Ю. Г.</i>	
Вплив атмосферних опадів на температурно-вологісний режим підземних споруд (на прикладі споруд № 4, 11 та 28)	243
<i>Марченко Г. А., Распоіна В. О.</i>	
Реставрація та дослідження ікони "Лици святих апостолів" з іконостаса церкви Різдва Христового Дальніх печер Києво-Печерської лаври. Несподівані відкриття	249
<i>Михайлюк В. В.</i>	
Охорона археологічної спадщини м. Чернівці	256
<i>Мокроусова О. Г., Пономарьова Л. К.</i>	
До історії католицької каплиці на Подолі. Нові знахідки	261
<i>Озерянський М. В.</i>	
Архітектурні типи побудови християнських храмів регіону Середнього Подністрів'я і Верхнього Пруту XII–XV ст.	267
<i>Онопрієнко Н. О.</i>	
Реставрація хреста з розкопок Успенського собору Києво-Печерської лаври	272
<i>Рижова О. О., Распоіна В. О.</i>	
Дослідження, реставрація, датування і атрибуція ікони "Свята мироносиця і рівноапостольна Марія Магдалина" з колекції НКПІКЗ	276
<i>Романова О. О., Чуєва К. Є.</i>	
Культурна спадщина стародавніх цивілізацій в Україні: проблеми наукового дослідження та шляхи їхнього вирішення	281
<i>Рябчикова Ф. Д.</i>	
До питання про нематеріальні об'єкти спадщини у музейній діяльності	286
<i>Скаченко О. О.</i>	
Дослідження і популяризація нематеріальної культурної спадщини у рамках проекту "Скарби нації"	291
<i>Титова О. М.</i>	
Сучасні реалії нерухомої і рухомої культурної спадщини Криму	296
<i>Травкіна О. І.</i>	
Реставрація іконостаса XVIII ст. Іллінської церкви м. Чернігова	301
<i>Черевко І. А.</i>	
Інженерно-геологічні умови Дальньопечерного пагорба в контексті збереження об'єктів культурної спадщини	306
<i>Черненко А. Ф.</i>	
Деякі особливості консервації фрагментів орнаментального живопису з хорів Трапезної церкви	314

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

<i>Бардік М. А.</i>	
Поновлення ікон та іконостасів Великої лаврської церкви у першій третині XIX ст.	320
<i>Коломієць О. П.</i>	
Дослідження гравюр XVII ст. "Зняття з хреста" та "Стрітіння" з фондової колекції НКПІКЗ	325

<i>Коломієць О. П.</i>	
Філіграні на творах графіки XVII–XVIII ст. на прикладі експонатів з фондової збірки НКПІКЗ	329
<i>Комарницький А. С.</i>	
Ікона “Корсунське (Устюзьке) Благовіщення”: народження нової традиції	332
<i>Нікітенко М. М.</i>	
Великодня ідея печер київської Лаври	338
<i>Пітателева О. В., Лопухіна О. В.</i>	
До питання про виконавців могилянського стінопису церкви Спаса на Берестові (за матеріалами новітніх досліджень)	342
<i>Подворна Л. С.</i>	
Ікони Мстѣри та Холуя: до історії формування колекції сакрального мистецтва Донецького обласного художнього музею	347
<i>Походзяца О. Б.</i>	
Наукова атрибуція ктиторських портретів (на прикладі колекції НМІУ)	353
<i>Сургай Л. С., Сургай О. І.</i>	
Ікона “Св. Миколай” (XVIII ст.) з колекції Музею історії м. Києва як приклад українського іконопису доби бароко	359
<i>Сургай О. І., Хоменко П. П.</i>	
Українська народна ікона “Святий Миколай” з колекції Музею історії м. Києва як феномен національного світогляду	363
<i>Толочко Л. І.</i>	
Образ Галшки Гулевичівни в сучасному образотворчому мистецтві	367
<i>Шуліка В. В.</i>	
“Спас Великий Архієрей” в іконостасах Слобожанщини	373
МУЗЕЙНА СПРАВА ТА МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА	
<i>Василишин М. С.</i>	
Організація освітньої роботи з різновіковою учнівською аудиторією (на прикладі Музею Варшавського повстання, Польща)	379
<i>Вітрик І. С.</i>	
Археологічні пам’ятки в процесі музейної комунікації	384
<i>Горська Н. Д.</i>	
Науково-дослідна робота в історико-культурних заповідниках (з досвіду НКПІКЗ)	389
<i>Жам О. М., Ткаченко Н. Г.</i>	
Меморіальна кімната М. І. Сікорського: шлях до створення повноцінної музейної експозиції	393
<i>Івакіна І. Ю., Батенко Н. М., Олексюк І. М.</i>	
Твори В. Д. Соніна у фондовій збірці НКПІКЗ	400
<i>Каплун Н. М.</i>	
Попередні підсумки діяльності відділу етнографії Луганського обласного краєзнавчого музею (2000–2014)	406
<i>Караманов О. В.</i>	
Стилі навчання в музеї: можливості для учителя та музейного педагога	411

<i>Качан В. М.</i>	
Пам’ятки буддійського мистецтва в колекції Всеукраїнського Музейного Містечка (1926–1941)	415
<i>Ковальчук Є. І.</i>	
Музей як джерельна база в профільних і музеєзнавчих дослідженнях	421
<i>Костюк Н. В.</i>	
Побутування музичних народних інструментів на Переяславщині від 1930-х рр.	426
<i>Коцар Л. О.</i>	
Інтерактивні виїзні заходи як спосіб залучення нової музейної аудиторії	432
<i>Лихицька Н. В.</i>	
Перший похід в музей. Як зробити його незабутнім?	435
<i>Надольська В. В., Борис Т. П.</i>	
Виставкова діяльність художніх музеїв України у 1920-х рр.	440
<i>Олексюк І. М.</i>	
Експозиційна діяльність Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника в 60-ті рр. XX ст.	445
<i>Павленко Л. В.</i>	
Дитяча інтерактивна програма “Козацькими стежинами”	450
<i>Рябчикова Ф. Д.</i>	
До питання про нематеріальні об’єкти спадщини у музейній діяльності	454
<i>Тетеря С. А., Костюк Н. В.</i>	
Науково-освітня діяльність Музею кобзарства НІЕЗ “Переяслав”	459
<i>Ткаченко В. М.</i>	
Писанка в освітньо-виховному процесі учнів та студентів: до історіографії питання	465
<i>Чирка Л. Г.</i>	
Давньоруські старожитності у фондовій колекції НІЕЗ “Переяслав”	470
<i>Шевченко О. О., Юрченко А. В.</i>	
Презентаційний проект “Від дитинства мистецтва до дитинства митця” та його апробація за межами музею	476
<i>Щербань О. В.</i>	
Новітній проект ХІМ “Музейне сподвижництво Миколи Сумцова: наслідуємо і продовжуємо”	480
<i>Яненко А. С.</i>	
Віддзеркалення музейної політики у кадрових трансформаціях “Всеукраїнського Музейного Горodka” 1933 р.	485
<i>Яцечко-Блаженко Т.</i>	
Інформаційна безпека музеїв: проблеми та шляхи вирішення	491
Список скорочень	494

ДО 130-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. І. КАСПЕРОВИЧА. НОВІ ЗНАХІДКИ

Миколу Івановича Касперовича можна без вагань назвати видатним діячем української культури 1910–1930-х рр. Тонкий живописець і графік, один з найкращих представників “неовізантизму” (бойчукізму), видатний музейний реставратор та пам’яткоохоронець, дійсний член Всеукраїнського Археологічного комітету, вчений реставратор Української Академії наук й викладач Миргородського керамічного технікуму та Української академії мистецтв. Протягом повоєнного періоду ім’я митця випало з праць науковців з тієї причини, що в числі сотень інших діячів культури України він був репресований, а також внаслідок належності до “бойчукізму”. Інтерес до М. Касперовича виник у кінці 1980-х рр. Серед вчених, які писали про нього, слід відзначити С. Білоню та О. Ріпко. Нещодавно результати наших пошуків опубліковані у збірнику Інституту культурології НАМ України [8]. З того часу вдалося зібрати нові дані, що доповнюють хронологію життя і творчості М. І. Касперовича.

Рід Касперовичів походив із спадкоємних дворян Мінської губернії, які, ймовірно, переїхали на Чернігівщину у другій половині ХІХ ст. Батько – Іван Фомич – народився близько 1853 р., вірогідно, у Мінській губернії (записів про його народження на Чернігівщині не знайдено). Виховання отримав удома. Віросповідання – римо-католицького. З 1904 р. працював канцелярським служником першого розряду Козелецької дворянської опіки, пізніше став гласним Козелецької міської думи. Політичні погляди – “католик-октябрист” [14]. Мати – Єкатерина Іванівна – була, як і її діти, православного віросповідання [10]. І. Ф. Касперович мав значну земельну власність: у 1904 р. – 227¼ десятин, садиба оцінена у 1570 рублів [12]; у 1907 р. – 202 десятини, садиба – 2050 рублів [15, арк. 30зв.]; у 1913 р. – 197 десятин [16]. Маєток знаходився за міською межею м. Козельця, поблизу хутора Олександрівка (земля була куплена близько 1901 р. у поміщиці О. Охримовської) [11, арк. 1зв.]. І. Ф. Касперович мав також власний будинок у м. Чернігові на вул. Єлецькій [19, л. 1, 5; 11, арк. 1-2], був “чернігівським дворянином”. Його родичі (переважно римо-католицького віросповідання) проживали у Чернігівській губернії.

Вдалося встановити точну дату й місце народження М. Касперовича – 6 (18 – за новим стилем) грудня 1885 р. [19, л. 2-3]. З часу публікації С. Білоконем матеріалів слідчої справи [3], місцем народження вважають вказаний самим М. Касперовичем “хутір Лапин Ріг поблизу Козельця”, у інших джерелах фігурують Козелець і навіть Чернігів. У документах Строганівського художнього училища кілька разів вказано інше місце народження – с. Лемеші Козелецького повіту. У 1900 р. М. Касперович вступив до Чернігівської гімназії, де закінчив два класи. Згодом він поїхав з батьком до Москви, де склав іспити й 4 вересня 1902 р. був зарахований до II класу Строганівського художнього училища, в якому провчився лише три роки, вибувши за власним проханням у січні 1906 р. [19, л. 7; 3].

Набагато більше відомостей маємо нині про чернігівський період діяльності художника*. У 1912 р. Музейна комісія при Чернігівській губернській земській управі доручила М. Касперовичу реставрувати ряд експонатів Музею українських древностей В. В. Тарновського. Попередньо було зроблено запит та отримано схвальний відгук І. Свенціцького, директора Національного музею у Львові, де раніше працював митець. Того ж року М. Касперовичем були “приведені до найкращого ладу, підклеєні, набиті на підрамки, реставровані й вкриті лаком” 24 портрети. Художник також вивчав у музеї книги з української старовини [4, 67-69], а 1914 р. копіював портрети Розумовських [5, 18] (гадаємо, для школи, яка будувалась у с. Лемеші на кошти графа Каміля Розумовського [13]). У 1912 р. вийшла друком “Ілюстрована історія України” М. Грушевського, де було вміщено рисунки М. Касперовича, виконані у Музеї В. Тарновського [1, 190, прим. 714].

25 липня 1922 р. М. Касперовича зарахували на посаду реставратора Чернігівського Губмузею. Зі звіту чернігівського Музею культур та 1922 р. дізнаємося про відреставровані ним 13 ікон і одну картину релігійного змісту [17]. У звіті про діяльність V-го радянського Музею культур (червень 1922 – лютий 1923) зазначено, що колекції епархіального давньосховища з 1907 р. зазнали сім перевезень з одного приміщення до іншого і багато цінних пам’яток потребували невідкладної реставрації. “Чернігівському Губполітпросвіту пощастило запросити для цієї праці вченого реставратора, художника Касперовича..., нині професора Київської Академії Мистецтв. З вересня по грудень Касперовичем реставровано 17 найбільш цінних, зіпсованих перевезеннями творів живопису” [18]. З 1 травня 1924 р. митець був зарахований реставратором

* Висловлюю щире подяку головному зберігачеві Чернігівського художнього музею С. М. Курач за цінні поради щодо архівних пошуків.

Музею культур та побуту в Києві, однак зв’язки з Чернігівським художнім музеєм продовжував підтримувати. Крім наведеної цитати, є ще ряд непрямих свідчень того, що М. Касперович викладав в Українській Академії мистецтв на початку 1920-х рр. Він брав участь у другій звітній виставці викладачів та учнів (листопад 1921), де виставив вісім живописних творів [2, 2, 5]; тоді ж отримав звання професора і вченого реставратора Академії Наук. За спогадами В. Кивелюка, який вступив до Академії у 1920 р., М. Касперович увійшов до викладацького складу пізніше, “за советів”: “Я їх [В. Меллера, Б. Кратка, М. Касперовича] ще застав, брали навіть особисто участь у загальноучнівській виставці” [9, 17]. Вважаємо, праця М. Касперовича у Києві на початку 1920-х рр. не була постійною, адже у 1918–1922 рр. він викладав у Миргородському художньо-керамічному технікумі, а у 1922–1923 рр. працював у Чернігові. Цікаво, що восени 1927 р. ректор Київського художнього інституту І. Врона пропонував М. Касперовичу посаду викладача, від якої той відмовився [8, 66].

Праця М. Касперовича у Реставраційній майстерні Музею культур та побуту 1924–1930 рр. є найбільш документально підтвердженою [7]. Проте опубліковані Г. Полюшком світлини, що показують процес розчищення Ігорівської ікони Богоматері від перемалювань (здійснений М. Касперовичем 1924 р.), є вагомими для історії вітчизняної реставрації [6].

Дуже цінними є передані автору копії документів з приватної збірки, де містяться свідчення про те, що М. Касперович був реставратором Музею західного та східного мистецтва у 1933–1936 рр. Досі було відомо лише про його роботу в музеї до арешту (К. Кржемінський на допиті 17.10.1937 р. називає його “художником-реставратором Київського музею західно-європейського мистецтва, кол[ишнім] дворянином і поміщиком” [20, арк. 14]).

3 березня 1938 р. М. Касперович був заарештований, звинувачений у “контрреволюційній діяльності” та розстріляний 7 травня 1938 р.

Відзначення 130-річного ювілею з дня народження М. Касперовича є доброю нагодою вшанувати знаного майстра та його вагомий внесок у збереження нашої національної спадщини.

Примітки

1. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). Дослідження, матеріали. – К. : НКПІКЗ, 2006. – 476 с.

2. Його ж. Каталог виставки Української державної академії мистецтв. – К. : КМО УТОПІК, КМО ДТК УРСР, Музей історії м. Києва, клуб “Києвознавець”, 1987. – 6 с.

3. *Його ж.* Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. – 1992. – Ч. 2. – С. 49-54.
4. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1912 г. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1913. – 373 с.
5. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 г. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1916. – 350 с.
6. *Полюшко Г.* Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині. – К. : НКПІКЗ, 2012. – 31 с.
7. *Тимченко Т.* Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.) // Пам'ятки України. – 2001. – Ч. 4. – С. 48-71.
8. *Її ж.* Микола Касперович: матеріали до біографії // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. Зб. наук. праць. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2012. – С. 57-71.
9. *Федорук О.* 50 років факультету теорії та історії мистецтва // Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Спецвипуск до 50-річчя Факультету теорії та історії мистецтва. – К. : НАОМА, 2010. – С. 10-33.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14, од. зб. 4049, арк. 74-75.
11. Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 724.
12. Там само, оп. 2, спр. 62, арк. 35.
13. Там само, спр. 517, арк. 2.
14. Там само, спр. 1129, арк. 12зв.-13.
15. Там само, оп. 3, спр. 383.
16. Там само, спр. 1015, арк. 2-3.
17. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1001, арк. 23.
18. Там само, спр. 1516, арк. 68зв.-69.
19. РГАЛИ, ф. 677, оп. 1, д. 3922.
20. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60750.